

BARUCH DE SPINOZA (1632. – 1677.)

Ivan Macan

SADRŽAJ

1. ŽIVOT I DJELA
2. MATEMATSKA (GEOMETRIJSKA) METODA
3. SUPSTANCIJA I NJEZINI ATRIBUTI
4. BOG I SVIJET
5. STUPNJEVI SPOZNAJE
6. PSIHOLOGIJA
 - 6.1 Volja
 - 6.2 Moralni nauk
7. SOCIJALNI NAUK

1. ŽIVOT I DJELA

Baruch (Benedictus, Bento de) Spinoza rodio se 24. studenog 1632. u Amsterdamu u imućnoj židovskoj obitelji koja se iz Portugala doselila u Nizozemsku. Premda su njegovi pređi u Portugalu primili kršćansku vjeru da izbjegnu progone, u Nizozemskoj su se opet pridružili amsterdamskoj židovskoj općini. Baruchov rani odgoj odvijao se u duhu Starog zavjeta. Otac je želio da on postane rabin. Mladi je Baruch studirao židovsku filozofiju i teologiju srednjeg vijeka (Talmud i Bibliju) kao i kabalištičke spise te spise židovskog filozofa Maimonidesa. Kasnije je učio latinski i grčki, studirao skolastičku filozofiju, a dolazi u dodir kako s nizozemskim protestantizmom tako i s duhom "slobodnih mislilaca" koji se počeo javljati¹.

Premda je bio odgojen u židovskoj vjeri, Spinoza je brzo uvidio da ne može prihvatiti ortodoksno židovstvo i u 24. godini bio je izopćen iz židovske zajednice. Bilo je to 27. srpnja 1656.

Van Vloten je sačuvao formulu njegovog izopćenja:

"Po prosudbi anđela i iskazu svetih, mi isključujemo (anatematiziramo), izopćujemo, proklinjemo i izbacujemo Barucha de Espinozu, uz pristanak cijele svete zajednice, u nazočnosti svetih knjiga s 613 propisa u njima napisanih, izjavljujući protiv njega prokletstva zapisana u Knjizi zakona. Bio proklet danju, bio proklet noću; bio proklet kad liježe, bio proklet kad ustaje; bio proklet kad izlazi, bio proklet kad se vraća. Neka mu Gospodin nikad više ne oprostí niti ga prihvati; neka bijes i nezadovoljstvo Gospodnje plamte od sad protiv njega, sa svim prokletstvima zapisanim u Knjizi zakona i

¹ Van den Enden

izbace njegovo ime iz svega pod nebom; neka ga Gospodin ne rastavi od zala svih plemena Izraelovih, odvagane mu sva prokletstva zemlje zapisana u Knjizi zakona; a svi vi koji se pokoravate Gospodinu svome Bogu bili spašeni ovoga dana."

Nakon izopćenja Spinoza svoje hebrejsko ime Baruch mijenja u latinizirani oblik Benedikt. Sad se posvema posvetio studiju kartezijanske filozofije i izgradnji vlastitog sustava. živi u različitim dijelovima Nizozemske, osobito u seoskim mjestima, te vodi povučen život bez velikih zahtjeva. Budući da je izopćenje iz zajednice za njega značilo i gubitak sredstava, uz malu rentu zarađuje za život najnužnije brušenjem stakla. Da bi mogao ostati neovisan, odbija poziv za predavača na sveučilištu u Heidelbergu. Umro je od tuberkuloze 21. veljače 1677.

Za života je objelodanio samo dva djela, od kojih samo jedno izlazi pod njegovim imenom. Bila su to tumačenja Descartesovih Osnova filozofije pod naslovom: *Renati Descartes principia philosophiae more geometrico demonstrata* (1663), i *Tractatus theologico-politicus* (1670) koji izlazi anonimno Tek nakon njegove smrti izlaze i ostala djela kao Opera posthuma, a među njima i glavno djelo *Ethica ordine geometrico demonstrata*, te *Tractatus politicus* i *Tractatus de intellectus emendatione*. Tek mnogo kasnije (1851) pronađen je i objavljen *Tractatus brevis de Deo et homine eiusque felicitate* (Hane, 1852), poznat pod nazivom *Kratki traktat*.

Sadržajna temeljna koncepcija Spinozine filozofije dosta je neovisna od racionalističke , a više pod utjecajem židovske tradicije, dok je stroga metoda "more geometrico" više određena racionalizmom. Židovski je utjecaj u prvom redu dolazio od židovske mistike i kabale, a to su uglavnom misli o Božjoj imanenciji u svijetu kao i sveprisutnost duše u svemiru. Već je kabalistički spis *Vrata nebeska* naučavao da postoji samo jedna supstancija s beskrajno puno svojstava. Uz to valja spomenuti i srednjovjekovni židovski utjecaj, osobito Ibn Gebirola (Avicebrona, 1020-1070), koji je u spisu *Fons vitae* širio neoplatonsku misao o emanaciji i okazionalizmu. Iz svega toga Spinoza izvlači posljednje konsekvence u svom panteističkom sustavu.

2. MATEMATSKA (GEOMETRIJSKA) METODA

Već je Descartes u svom dokazivanju Boga razvio geometrijsku metodu, ali je to kod njega samo prigodan pokušaj na nekoliko stranica u *Meditacijama*. Spinoza je bez sumnje najprije bio pod utjecajem kartezijanizma. On mu je pružio ideal metode, a onda i dobar dio terminologije. No Spinoza od toga čini strogu metodu. Njome želi kartezijaska *Principia philosophiae* dovesti do posljednje matematske jasnoće. Znanstveni mu je ideal euklidska geometrija. Prema tom uzoru Spinoza najprije postavlja nekoliko definicija temeljnih pojmova, zatim slijede aksiomi koji ishode iz tih temeljnih pojmova, a iz svega toga se strogo deduktivno izvode sve ostale spoznaje koje se formuliraju kao stavovi.

No ta metoda čini važne filozofske pretpostavke. Iskustvo nije kod Spinoze izvor spoznaje, nego u najboljem slučaju samo izvanjski osjet. Prigodom iskustva javljaju nam se prvi uvidi u racionalnoj jasnoći i neposrednosti. Izvor spoznaje je čisto i imanentno mišljenje koje se iz evidencije umnih načela racionalnom dedukcijom razvija prema daljnjim spoznajama. A to pretpostavlja strogu paralelnost između reda mišljenja i reda bitka. Ontološki se poredak savršeno odražava u logičkom mišljenju; ontološki prvo mora biti i prvo spoznato. To nadalje pretpostavlja da je sva stvarnost u vlasti logičko-matematske nužnosti, a time je i prividno kontingentno zbivanje određeno apriornom nužnošću. A to znači da ne ostaje prostora za slobodno djelovanje i kontingentno događanje, nego je sve podređeno nužnoj determinaciji. Kao što iz biti trokuta nužno slijedi zbroj kutova tako i iz Božje biti nužno slijedi svijet i sve što se u tom svijetu zbiva.

Spinoza, kao i Descartes, odbacuje valjanost svršnih uzroka, ali prihvaća ontološki dokaz za Božju opstojnost. Teško je reći da je Spinoza svoj monizam izveo iz Descartesove filozofije jer Descartes nije bio monist, ali je sigurno da je u njegovoj definiciji supstancije za to našao povod. Dispoziciju za monizmom Spinoza je stekao studirajući neke spise židovskih filozofa. Već je u mladosti došao do osvjedočenja da je nemoguća vjera u osobnog Boga koji je slobodno stvorio svijet. Ako je posljednja stvarnost neizmjerana, kako filozofi kažu, onda Bog ne može biti izvan svijeta, nego mora u sebi sadržavati sva bića. Drugi mogući utjecaj bio je Spinozin studij panteističkih renesansnih filozofa, osobito Giordana Bruna.

Već je Descartesove Osnove filozofije Spinoza tumačio more geometrico. Tu geometrijsku metodu ne valja uzimati samo u njezinoj izvanjskoj formi. Ona se u prvom redu sastoji u logičkoj dedukciji iskaza i postavki iz definicija koje su izrečene jasno i odjelito. Takvu je metodu Spinoza smatrao nepogrešivom. Po njegovu se mišljenju pravi red filozofskog dokazivanja sastoji u tome da počnemo s onim što je ontološki i logički prvo, a to je Božja bit i narav, a onda možemo ići naprijed logički deduktivnim putem. Po tome se Spinoza razlikuje i od Descartesa i od skolastika, jer supstanciju smatra prvom i u ontološkom i u logičkom redu. To dalje znači da se čitava stvarnost ravna logičko-matematskom nužnošću, pa onda prividno kontingentno zbivanje biva nužno određeno. Sve je zatvoreno u nužni determinizam.

3. SUPSTANCIJA I NJEZINI ATRIBUTI

Na početku *Etike* Spinoza definira temeljne pojmove. Prva definicija glasi:

»Pod uzrokom samoga sebe (causa sui) shvaćam ono čija bit u sebi uključuje opstojnost, ili ono čija se priroda može zamisliti samo kao opstojeća.«²

Pojam "causa sui" upotrebljava Spinoza kao pojam prvog božanskog principa. Time se ne

² »Cuius essentia involvít existentiam, sive id, cuius natura non potest intelligi nisi existens«, *Eth. I., Def. 1.*

misli uzrokovati samog sebe, što bi bilo protuslovno, nego nužna egzistencija na temelju esencije. To odgovara temeljnoj misli anzelmovskog dokaza koji je u cijelom racionalizmu bio djelotvoran. Božja bit u sebi uključuje svoju opstojnost pa se Bog zato može zamišljati samo kao egzistirajući.

Metafizički su nadalje temeljne definicije supstancije, atributa i modusa, a te je pojmove uostalom Spinoza preuzeo od Descartesa, ali ih je na nov način definirao. Pod supstancijom on shvaća:

»Ono što je po sebi i što se po sebi shvaća, tj. ono čijem pojmu nije potreban pojam nečeg drugog od čega bi se oblikovao.«³

No, tu je definiciju Spinoza toliko okrenuo u logičku da iz nje rezultira stroga paralelnost između bitka i mišljenja. Sama definicija još ništa ne kaže kako valja shvaćati to "biti po sebi" (ili "u sebi"). Tek kad se taj pojam u daljnjoj argumentaciji primjenjuje, postaje jasno da je treba shvatiti samo u smislu jedne apsolutne i božanske supstancije, tako da skolastički gledano - ens in se znači odmah i ens a se.

Možemo imati i imamo jasnu i odjelitu ideju supstancije i već u toj ideji vidimo da se egzistencija supstancije nalazi u njezinoj esenciji. To je temelj ontološkog dokaza za Božju egzistenciju. Ono što se može spoznati samo po sebi, ne može imati izvanjski uzrok. Takvu supstanciju Spinoza zove *causa sui* jer se supstancija tumači samom sobom. Ta supstancija je neograničena. Kad ona ne bi bila neograničena ili neizmjerana, bila bi u odnosu prema nekom drugom i ne bi opstojala sama po sebi. Ta bi druga supstanca morala imati istu bit. Pod atributom supstancije Spinoza shvaća:

»Ono što razum kod supstancije shvaća kao bitnu konstitutivnu oznaku.«⁴

To je, dakle, svojstvo koje konstituira bit supstancije. Tako ima jedna supstancija kod Spinoze, a beskrajno mnogo atributa. To je Bog kojeg Spinoza definira:

«Pod Bogom razumijem biće apsolutno, beskrajno, to jest supstanciju koja se sastoji iz beskrajno mnogo atributa, od kojih svaki izražava vječnu i beskrajnu bitnost.«⁵

No mi možemo dohvaćati samo dva atributa te supstancije: mišljenje (*cogitatio*) i protežnost (*extensio*), što odgovara Descartesovu dvojstvu: "*res cogitans*" i "*res extensa*" koji su ovdje potpuno jedno u božanskoj supstanciji kao njezini bitni atributi.

»Konačno, modus se određuje kao: stanje supstancije ili ono što je u nečem drugom i po čemu se može

³ Usp. »Id quod in se est et per se concipitur, hoc est id, cuius conceptus non indiget conceptu alterius rei a quo formari debeat«, *Eth. I. Def. 3.*

⁴ Usp. »Id quod intellectus de substantia percipit tamquam eius essentiam constituens«, *Eth. Def. 4.*

⁵ Usp. *Eth. I., Def. 6.*

Time Spinoza uzima skolastičku definiciju akcidenta kao jednog ens in alio, tj. svojstvo koje pripada nekom drugom, naime, supstanciji. Dodatkom per quod etiam concipitur opet se ističe paralela između bitka i mišljenja. Kako kod Spinoze postoji samo jedna božanska supstancija, onda je svim konačnim stvarima oduzeta njihova supstancijalnost te one postaju samo modusi ili akcidenti božanske supstancije. Ograničene stvari su, prema tome, načini izražaja, razvoja ili očitovanja božanske supstancije, a ne supstancijalno egzistirajuća bića.

4. BOG I SVIJET

Bog kao ontološki prvi ujedno mora biti i prvi spoznat, a također sve ontološki drugotno izvodi se iz njega. Zato i stoji definicija o "causa sui" na početku, a u sebi već sadržava sve što je temeljno za racionalistički dokaz za Božju opstojnost, gdje se iz Božje biti zaključuje na njegovu opstojnost. Ako bit (essentia) već pojmovno uključuje opstojnost (existentia), onda bi ona samu sebe dokidala kad ne bi opstojala; dakle, Bog mora nužno opstojati. Na drugom mjestu Spinoza navodi i dokaz za Boga iz opstojnosti konačnih stvari koje pretpostavljaju Božju opstojnost. No tu se opet vraća kartezijanski dokaz iz ideje beskrajnog u našem mišljenju. Tu ideju činjenično nosimo u sebi, a ona ne može imati adekvatni uzrok izvan Boga koji joj jedino odgovara. Bog kao neizmjerena supstancija ne može biti različit od prirode, jer inače ne bi bio neograničen. Zato ograničene stvari ne mogu biti supstancije. One moraju opstojati u Bogu. One su samo modusi Boga. Ograničeni duh je modifikacija Boga ukoliko je misao, a tijela su modifikacija Boga ukoliko je protežnost. Priroda nije ontološki različita od Boga, a razlog je tome Božja neizmjernost. To je dublji smisao formule: Deus sive Natura.

Središnja je misao u Spinozinoj metafizici ipak supstancijalni monizam: postoji samo jedna beskrajna supstancija koja je causa sui. Kako on to dokazuje? Jednu supstanciju ne može proizvesti neka druga supstancija. Ako, naime, dvije stvari nemaju ništa zajedničko, onda ne može jedna biti uzrok druge. Uzročno djelovanje pretpostavlja nešto zajedničko. A dvije različite supstancije ne mogu imati ništa zajedničko. Morale bi imati zajedničke attribute. A dvije ili više supstancija ne mogu imati isti atribut, jer onda ne bi više bile dvije, nego bi bile identične. A ako dvije stvari ne mogu imati isti atribut, onda one ne mogu djelovati jedna na drugu, a još manje jedna drugu proizvoditi. Jednu supstanciju ne može uzrokovati neka druga supstancija, već se mora shvaćati iz same sebe. Zato je ona apsolutna i nužno opstoji, causa sui; njezina bit uključuje opstojnost.

Svaka je supstancija nužno beskrajna.⁷ Kad bi ona bila konačna, morala bi biti omeđena nekom drugom supstancijom s istim atributom. No više supstancija koje bi imale isti atribut nisu moguće. Zato supstancija ne može biti u svom atributu ograničena. Uz to, ograničenost

⁶ Usp. »Substantiae affectiones sive id, quod in alio est, per quod etiam concipitur«, *Eth. I., Def. 5.*

⁷ Usp. *Eth. I., prop. 8.*

znači ujedno i ovisnost. Kako supstancija ne može kauzalno ovisiti o drugoj supstanciji, ne može je druga supstancija ni ograničavati. A to proizlazi već iz same definicije supstancije. Supstancija je bitno "causa sui", dakle, neovisna od drugih, pa zato nije ni omeđena, nego je nužno beskrajno biće. Iz toga slijedi da je Bog je jedina supstancija.⁸ Bog je, naime, beskrajn, pripadaju mu u neograničenom jedinstvu beskrajno mnogo atributa. Kad bi uz Boga postojale još druge supstancije, onda one ne bi mogle imati druge attribute do onih koje ima i sam Bog. A nije moguće da više supstancija ima isti atribut jer bi u tom slučaju bile identične. Dakle, izvan Boga nema nikakve supstancije: *Praeter Deum nulla dari vel concipi potest substantia*.

Što iz toga slijedi za konačne, ograničene stvari? One ne opstoje supstancijalno, po sebi, nego su samo modusi afekcije jedne beskrajne Božje supstancije. Nju najprije određuju atributi koji konstituiraju Božju bit. Svi daljnji sadržaji su modusi koji uz attribute dalje određuju bit. Ograničena su bića modusi ili akcidentalna Božja određenja. Sve konačne stvari su modusi bilo atributa misli, onda su one duhovne, bilo atributa protežnosti, onda su one protežna tjelesna. bića. Ograničena su bića, dakle, akeidentalni načini Božjeg samorazvoja i samoočitovanja. Neizmjernu Božju supstanciju možemo, naime, promatrati dvostruko: Boga u sebi (*natura naturans*) i Boga u stvorenjima (*natura naturata*). Bog je uzrok svoji ograničenih modusa, ali ne u smislu prijelazne (*transeutne*) kauzalnosti, nego čisto imanentne uzročnosti. To je djelovanje koje u samom sebi ostvaruje učinak. Tako Spinoza preuzima tradicionalni pojam imanentnog djelovanja (kod određivanja života) i primjenjuje ga na Božje djelovanje: Bog je imanentni uzrok a ne transeutni uzrok svih stvari⁹.

Po toj uzročnosti modusi nužno proizlaze iz Božje supstancije pa je tako čitav svijet uklopljen u nužnost Božjeg bića. Čitavo je svjetsko zbivanje stavio u unutar božansku nužnost. Sve što se u svijetu zbiva određeno je apsolutnom nužnošću. Spinoza, istina, govori o tome da je Bog slobodan, ali za njega slobodno egzistirati znači egzistirati nužnošću svoje biti, a u djelovanju biti određen samim sobom. Bog je slobodan jer je u svom djelovanju određen samim sobom, ali nije slobodan u smislu da bi mogao stvoriti ili ne stvoriti svijet. U tom smislu je opet jedino Bog slobodan, jer jedino on djeluje nužnošću svoje naravi, a sve ostale stvari su u bitku i djelovanju određene od drugog, naime od Boga. Time je dokinuta svaka ljudska sloboda.

Za Spinozu je uzrok ono "po čemu se nešto može shvatiti", tj. da iz jasnog i odjelitog uvida u uzrok slijedi isto tako jasna i odjelita spoznaja učinka koji iz toga proizlazi. Isto tako logički nužno slijedi iz Božje biti ograničeni svijet i sve što se u njemu zbiva. Sve je nužno, a u svijetu ne postoji nikakvo kontingentno biće (*nullum datur contingens*). Zato je taj svijet jedini mogući svijet i prema tome najbolji, kao i kod Leibniza.

5. STUPNJEVI SPOZNAJE

⁸ Usp. *Eth. I., prop. 14.*

⁹ Usp. *Eth. I., prop. 18.*

Spinozin ideal spoznaje naliči na Platonov. Zato i kod njega nalazimo stupnjeve spoznaje. U *Raspravi o poboljšanju razuma* Spinoza razlikuje četiri razine spoznaje koje zovpercepcijama, dok u *Etici* donosi samo tri stupnja spoznaje.

Najniži je stupanj spoznaja na temelju svjedočanstva drugih, iz čuvenja ili po nekom znaku osjetnog iskustva. Ta je spoznaja nejasna, nepouzdana, podložna zabludi. Na taj način doznajemo za datum svog rođenja. Ta "spoznaja prve vrste" predočuje nam grube činjenice, raspršene, bez povezanosti. Zato je ta spoznaja nesigurna. Ona može pripočiti samo "mišljenje" (opinio).

Spoznaja drugog stupnja znanstvena je spoznaja (demonstratio) gledana prema matematskom modelu. To je dokazivanje ili dedukcija. Ona dohvaća bit stvari i objašnjava bliže principe. Dokazi su "oči duše kojima duša vidi i promatra stvari". Tu razinu spoznaje Spinoza zove razinom "razuma" (ratio). Ta je spoznaja nužno istinita jer se zasniva na adekvatnim idejama, a to znači na istinitim idejama. Tko ima istinitu ideju istodobno zna da ima istinitu ideju i ne može sumnjati u istinitost stvari.¹⁰

Treći stupanj spoznaje je intuicija. Predmet vlastit intuiciji je najviši princip, razlog koji stoji iza svake stvari, tj. Bog. Dok je na drugom stupnju naš duh promatrao zajedničke oznake predmeta, ovdje se on opet vraća pojedinim predmetima, ali ih promatra u njihovu bitnom odnosu prema Bogu (sub specie aeternitatis). Razum ovdje promatra biti stvari ukoliko one vječnom nužnošću slijede iz vječne Božje naravi. Ovaj stupanj spoznaje ujedno je popraćen najvišim zadovoljstvom i emocionalnim ispunjenjem.

6. PSIHOLOGIJA

Spinozina psihologija nije eksperimentalna, ona je dedukcija iz ljudske naravi ili metafizika čovjeka. Ona počiva na dva aksioma: "Čovjek misli", "Osjećamo da je određeno tijelo na različite načine aficirano". Tu se vidi razlika između Spinoze i Descartesa. Spinoza ne kaže: ja mislim, nego "čovjek misli", a to je nužna istina koja se može istaknuti kao aksiom jer izriče čovjekovu bit. Spinoza ipak nije dao definiciju čovjeka. Čovjek, dakle, misli i ima jedno tijelo. Po svom tijelu čovjek je modus Božje protežnosti; to je ista stvarnost izražena na dva različita načina. Između duše i tijela nema nikakve interakcije. Tijelo ne može odrediti dušu da misli, a duša ne može određivati tijelu da se kreće ili miruje. Razlog je jasan: različiti atributi ne mogu djelovati jedan na drugog.

Spinoza, doduše, govori o jedinstva tijela i duše, ali gledajući s područja bitka, tj. supstancije, to nije jedinstvo nego identičnost. Na planu modusa, tj. pojavnosti, nema jedinstva nego

¹⁰ Usp. *Eth.*, prop. 43.

potpuna različitost. No zbog paralelizma atributa, tu uvijek postoji točno odgovaranje između stanja duše stanja tijela.

Što je duša? Vidjeli smo da je ona misao ili ideja Boga, "dio neizmjernog Božjeg razuma". S drugog opet gledišta, budući da je ideja nužno objekt, duša je ideja određenog tijela koje stvarno postoji. To znači da je u stvarnom čovjeku njegova duša ideja njegova tijela i da ona počinje i završava s njime. A kako je i tijelo složeno od velikog broja tijela, duša kao njegova ideja nije jednostavna nego složena od velikog broja ideja.

Razum. Budući da se dva Božja atributa, misao i protežnost, razvijaju paralelno, s pravom se može reći da je "red i spoj ideja isti kao i red i spoj stvari". Jasno je, dakle, a priori da je jedna adekvatna ideja istinita, tj. sukladna sa svojim objektom. No zbog nužnosti svega, ta bi adekvatna ideja morala sadržavati uzrok ili razlog biti koju predstavlja. A budući da je konačno Bog kao posljednji razlog svega, adekvatna ideja dohvaća pojedinačnu bit kao onu koja izvire iz Božje biti. Izravan i proporcionalan objekt ljudske duše je njezino tijelo jer mu je ona ideja. A budući da je tijelo na razne načine aficirano drugim izvanjskim tijelima, duša ih spoznaje tim putem spoznaje, tj. na temelju modifikacija vlastitog tijela i ukoliko je ono aficirano. Duša spoznaje i samu sebe. Postoji zapravo ideja duše koja je s njome ujedinjena na isti način kao što je sjedinjena s tijelom. Zato postoji čitav niz ideja; najprije ideja tijela (a to je duša), zatim ideja te ideje, pa opet ideja te ideje, i tako u beskraj. Nijedna od njezinih ideja nije adekvatna: duša ne spoznaje jasno ni svoje tijelo ni izvanjska tijela, ni vlastitu narav, barem ne ukoliko ih ne izvodi iz Boga.

6.1 Volja

Spinozina psihologija ne ostavlja nikakva mjesta moćima duše. Jedine duhovne stvarnosti su ideje. Iz toga slijedi da se volja kao moć različita od razuma dokida. Volja i razum su jedna te ista stvar. Na isti način nestaje i sloboda. Nju Spinoza niječe iz dva razloga. Prvi je razlog to što joj je zanijukan njen subjekt, tj. volja. Drugi i važniji razlog, jer u svijetu vlada potpuna nužnost. Bog se razvija u attribute i moduse istom nužnošću kojom i postoji.

Odakle onda čovjeku osjećaj da je slobodan? Jedino odakle što je svjestan svojih čina, ali im ne zna uzroke koji ih određuju pa ih onda stavlja u odnos prema slobodnoj odluci duše.

6.2 Moralni nauk

Spinoza preporučuje da i čovjeka promatramo kao dio prirode. Čovjek se i po Spinozi sastoji od tijela i duše, pri čemu tijelo pripada protežnosti a duša mišljenju, ali ne u kartezijskoj dualnosti, nego u jedinstvu jedne supstancije. Zato se njemu ne nameće problem jedinstva duše tijela te njihove interakcije. No sve su čovjekove akcije determinirane. Mislimo l da

posjedujemo slobodu izbora, to dolazi od toga što nam je nepoznat uzrok vlastitog djelovanja pa ga onda pripisujemo svojoj slobodi.

Spinoza u *Etici* daje naturalističko i mehaničko tumačenje ljudskih emocija i ponašanja. Svaka stvar nastoji da se održi u bivovanju. Taj napor, tu težnju bića Spinoza zove conatus, a on je opet identičan s biti bića. To vrijedi i za čovjeka. Ako je conatus u istovremenom odnosu prema duši i tijelu, onda se naziva "težnja" (appetitus), a kod čovjeka je ta težnja svjesna i zove se "želja" (cupiditas). Prelazi li svijest u više stanje savršenstva, javlja se radost ili zadovoljstvo (laetitia), a kod prijelaza u niže stanje nastaje žalost ili bol (tristitia). Svaki čovjek teži za radošću jer ona usavršuje njegovo biće.

Iz tih temeljnih osjećaja radosti i boli izvode se i drugi osjećaji: radost u slučaju izvanjskog uzroka rađa ljubav (amor), a žalost u pratnji ideje izvanjskog uzroka rađa mržnju (odium). Nepostojana radost proizvedena idejom događaja čiji je ishod nesiguran zove se nada (spes), a protivnik od nje je strah. Radost rođena iz ideje događaja na temelju kojeg više nemamo sumnje jest sigurnost (securitas), a protivnik joj je beznade (disperatio). Kajanje (poenitentia) je žalost koja prati ideju čina za koji smatramo da je učinjen slobodnom odlukom duše, a stid (puclor) prati ideju radnje za koju smatramo da nas drugi zbog nje kude.

Na sličan način Spinoza tumači termine "dobro" i "zlo". Dobro je svaka radost i sve što k njoj vodi, napose ono što zadovoljava bilo kakvu želju. Zlo je svaka žalost, osobito ono što priječi zadovoljenje naše želje. Neku stvar zovemo dobrom jer je želimo, a zlom ako je odbijamo. Svi su, dakle, osjećaji izvedeni iz temelja želje, radosti i žalosti. Mogu se protumačiti terminima asocijacije. Ako ideju nekog izvanjskog predmeta koja uđe u moj duh asociiram s radošću, reći ću da ljubim taj predmet i nazvat ću ga "dobrim". Od moje psihofizičke kondicije ovisi što će prouzrokovati radost, a što žalost. Gledani na taj način, moji su osjećaji pasivni, oni su "pasije" (strasti) koje dominiraju nad nama.

Premda se svi osjećaji odnose prema želji, radosti i žalosti, ipak nisu svi pasivni. Osjećaji koji proizlaze iz duha aktivni su, a to su želja i radost, ali ne i žalost. Radnje koje dolaze od aktivnog duha Spinoza ubraja u hrabrost (fortitudo) i razlikuje dvije vrste: smionost (anintositatis) i plemenitost (generositas).¹¹ Pasivni su osjećaji za Spinozu konfuzne i neadekvatne ideje, dok su aktivni osjećaji adekvatne ili jasne ideje. Tu se vidi da je Spinoza u biti racionalist. Ljudsku nemoć u obuzdavanju i ograničavanju osjećaja Spinoza smatra ropstvom. Tako čovjek često ide za onim što je gore premda vidi što bi bilo bolje. U naravi čovjek ima opću ideju uzora. Sve što služi kao sredstvo približavanja tom uzoru bit će dobro, a zlo je ono što ga u tom priječi. Život prema razumu, život mudrog čovjeka sputava pasivne afekte, a to znači da ga čini slobodnim. Shvaćanje je put do slobode, a najviša funkcija uma sastoji se u spoznaji Boga. Što čovjek više shvaća Boga, to ga više ljubi, makar to katkad izgledalo obratno. Moramo ipak imati na umu da su za Spinozu Bog i priroda isto. Ukoliko

¹¹ *Usp. Eth. III, 59.*

spoznajemo stvari kako one nužno proizlaze iz naravi, spoznajemo ih pod vidikom vječnosti, a ukoliko spoznajemo sebe i druge stvari na taj način, spoznajemo Boga., što u našem duhu budi radost i zadovoljstvo. Radost praćena idejom Boga kao vječnog uzroka jest "intelektualna ljubav Boga."¹² U toj se ljubavi prema Bogu sastoji i naše spasenje, sreća i sloboda. Kad se ovdje govori o ljubavi prema Bogu, onda se ne misli na mističnu ljubav, nego više na intelektualno zadovoljstvo koje prati neku znanstvenu viziju. Zato Spinoza kaže:

"Tko Boga ljubi, ne može težiti za tim da i Bog njega ljubi"¹³

To bi bilo apsurdno, jer Bog nema nikakve "afekcije", ni radosti ni žalosti, ni ljubavi ni mržnje u odnosu prema ograničenim stvarima. Spinoza više puta govori o tome da ljudski duh ne može opstojati izvan tijela. Tijelo i duh za njega su ista stvarnost gledana pod dvama atributima: misli i protežnosti. No on ipak kaže da je naš duh vječan. Premda se ne sjećamo da smo postojali prije tijela, osjećamo ipak da je naš duh, ukoliko uključuje bit tijela pod vidikom vječnosti, vječan i da se ta njegova egzistencija ne može ograničiti vremenom niti objasniti trajanjem. Ne može se tu raditi o besmrtnosti duše jer taj pojam pretpostavlja da duša nadživljava tijelo i da je subzistentna, tj. da je supstancija. No duša ukoliko je ideja tijela ne traje duže od njega. Tu se radi o vječnosti u pravom smislu, o Božjoj vječnosti u koju je duša integrirana intuicijom i intelektualnom ljubavlju.

Teško je uskladiti te njegove misli. Izgleda ipak da on smatra ljudski duh vječnim ukoliko ga shvaćamo kako nužno proizlazi iz naravi Božje supstancije. Svaki ljudski duh koji u sebi nosi ideju ili istinu samo je moment neograničenog sustava prirode. Ukoliko se ljudski duh digne na treći stupanj spoznaje, intuiciju, i gleda stvari sub specie aeternitatis, on je svjestan svoje vječnosti. Čini se da Spinoza naš duh, ukoliko je aktivan, gleda kao na vječan modus misli, a svi takvi vječni modusi misli konstituiraju vječni i neograničeni Božji um.

Konačno, sreća se sastoji u nestajanju čovjeka i njegove ograničene osobnosti u neizmjernom oceanu božanske supstancije. Čovjek ne postiže svoje blaženstvo, nego blaženstvo naprosto, Božje blaženstvo, jer je s njim jedno. Jedina osobnost koja mu ostaje, ako se to tako uopće može zvati, jest to da bude ideja koju Bog vječno ima o biti toga tijela.

7. SOCIJALNI NAUK

Spinozina se socijalna nauka priklanja Hobbesovoj. I on drži da svaki čovjek mora težiti za svojom korišću te da je udruživanje opravdano radi vlastitih interesa, premda sužava ljudsku slobodu. Spinoza govori o naravnom zakonu i o naravnom pravu. Kod naravnog zakona Spinoza misli na način djelovanja na koje je svako ograničeno biće, uključivši i čovjeka, determinirano od prirode. Pod pravom i uređenjem prirode ne razumijevam ništa drugo do

¹² »Amor Dei intellectualis«.

¹³ »Qui Deum amat, conari non potest, ut Deus ipsum contra amet«.

pravila prirode svakog individuuma prema kojima zamišljamo, da je svakome po prirodi određeno da na neki način postoji i djeluje.

Pravo svakog pojedinca omeđeno je samo njegovom moći koja je određena prirodom. Budući da svaki čovjek posjeduje naravni impuls za samoodržanjem, on je po svojoj naravi opunomoćen da upotrijebi svako sredstvo koje mu pomaže da se održi. Zato su ljudi po naravi neprijatelji jedni drugima. Moć i prava pojedinca u stalnoj su opasnosti da ostanu neostvoreni. Zato se ljudi udružuju u stabilno društvo pa bi se moglo reći da naravno pravo čovjeka samo usmjeruje na udruživanje. Socijalni se ugovor temelji na vlastitom interesu. Svaki će učiniti neki ugovor samo ako od njega očekuje neko veće dobro ili zaštitu pred većom štetom. Iz toga zaključuje da ugovor može imati vrijednost samo s obzirom na korist od njega, a kad ona otpadne, prekida se ujedno i ugovor i bezvrijedan je. Nemoguće je prenijeti svu vlast i sva prava na drugoga jer ima stvari koje su toliko upisane u ljudsku narav, da se ne mogu promijeniti zapovijedima vrhovne vlasti. No čovjek je inače dužan pokoravati se zapovijedima vladara. Pravda i nepravda nastaje tek zakonima vladara.

Spinoza ipak ne opravdava tiraniju. Ako su zapovijedi vladara u tolikoj mjeri samovoljne i nerazumne da postanu neopravdane i štetne, izazvat će toliku opreku da će takav vladar izgubiti vlast. Iz vlastitog interesa on mora zapovijedati razumno.

Spinoza raspravlja o tri opća oblika: monarhiji, aristokraciji i demokraciji. No za njega je najjača i najneovisnija država koja je zasnovana i vođena razumom. Svrha društva je samo mir i sigurnost života. Najslobodnija je ona država čiji su zakoni osnovani na zdravu razumu, a taj je oblik života najbolje osiguran u demokratskom društvu jer je demokracija najprirodnija i najviše odgovara slobodi koju priroda svakome daje. U stanju naravi, prava su ograničena samo vlašću i građansko društvo počiva na vlasti. Građani se moraju pokoravati zakonima zato jer vladar ima vlast postaviti ih. Spinoza smatra da većinu ljudi više vode želje nego razum, a osnovna svrha zakona je sputavati te želje. Kao ideal postavlja razumne zakone. Važnost koju Spinoza daje vlasti pokazuje se u odnosu među državama. Razne države mogu sklapati ugovore. Odnose među državama ne vodi nikakav zakon, nego sila i vlastiti interes. Ugovor među državama ostaje tako dugo na snazi dok traje njegov temelj.

Unatoč isticanju vlasti, Spinozin je ideal život prema razumu. Glavna crta razumnog života u društvu je religiozna tolerancija. Spinoza čini oštru razliku između jezika filozofije i jezika teologije. Jezik teologije nam ne daje informacije o svijetu, nego poziva ljude da prihvate određeni način života. Pod pretpostavkom da takav način života nije u protivnosti prema dobru društva, treba osigurati potpunu slobodu onima koji u takvom načinu života nalaze pomoć. Pravo na vlastito prosuđivanje, osjećanje i vjeru je takvo da se ne može oduzeti nikakvim socijalnim ugovorom. Prava svrha vlade je sloboda. Tolerancija se, dakle, ne proteže samo na područje religije. No opća dobrobit postavlja granice slobodnom govoru. Agitacije koje potiču na neposlušnost zakonu i pobunu te narušavanju mir ne mogu biti dopuštene. Razumne diskusije i kritike više koriste nego štete. Ako se dokine sloboda govora,

onda kao rezultat uspijevaju laskavci, neistiniti i beskrupulozni. Sloboda je potrebna i za napredak znanosti i slobodnih umijeća, a može je osigurati demokracija.

Vidi se, dakle, da Spinoza nije hvalio vlasti samo radi vlasti, nego je želio osigurati život u suglasnosti s razumom. Njegov se problem sastoji u mogućnosti prave kombinacije najveće moguće slobode i brige za opće dobro. Jedva je moguće da bi se svi slagali s točnim granicama tolerancije, ta se pitanja jedva mogu riješiti a priori bez obzira na povijesnu stvarnost.